

PEDAGOGIK VAZIYATLAR ASOSIDA O‘QUVCHILARDA MAS’ULIYAT HISSINI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Bobojonov Ne’matjon Shonazarovich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urgench davlat universiteti “Yakka kurash” kafedrası
o‘qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchilarda mas’uliyat hissini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslari hamda pedagogik vaziyatlardan samarali foydalanish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Mas’uliyat shaxsning o‘z xatti-harakati, qabul qilgan qarori va bajargan faoliyati natijalarini anglay olishi bilan bog‘liq muhim ijtimoiy-axloqiy sifat sifatida qaraladi. O‘quvchilarda mazkur sifatni shakllantirishda faqat nazariy bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, ularni turli hayotiy va ta’limiy vaziyatlarga jalb etish, muammoli holatlarda mustaqil qaror qabul qilishga o‘rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda pedagogik vaziyatlarning tarbiyaviy imkoniyatlari, ularni tashkil etish tamoyillari, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi va ijtimoiy faolligiga ta’siri yoritilgan. Shuningdek, muammoli vaziyat, rolli o‘yin, munozara, keys-stadi va hamkorlikka asoslangan topshiriqlarning o‘quvchilarda mas’uliyat hissini rivojlantirishdagi o‘rni ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: mas’uliyat, pedagogik vaziyat, o‘quvchi shaxsi, tarbiya, muammoli ta’lim, mustaqil qaror, ijtimoiy kompetensiya, axloqiy tarbiya, pedagogik texnologiya.

Kirish

Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan sharoitda ta’lim oldiga har tomonlama rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, o‘z qarorlariga mas’uliyat bilan yondashadigan va jamiyat hayotida faol ishtirok eta oladigan shaxsni tarbiyalash vazifasi qo‘yilmoqda. Zamonaviy ta’limning asosiy maqsadi o‘quvchiga ma’lum hajmdagi bilimlarni berish bilangina chegaralanmaydi. Ta’lim jarayonida o‘quvchining shaxsiy, ijtimoiy, axloqiy va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish ham muhim vazifa hisoblanadi.

Shaxsning ijtimoiy rivojlanishida mas’uliyat hissi alohida o‘rin tutadi. Mas’uliyatli inson o‘z faoliyatining oqibatlarini oldindan tasavvur qilishga, belgilangan vazifalarni o‘z vaqtida bajarishga, boshqalarning huquq va manfaatlarini hurmat qilishga hamda yuzaga kelgan muammolarga befarq bo‘lmaslikka intiladi. Shu sababli o‘quvchilarda mas’uliyat hissini rivojlantirish ta’lim va tarbiya jarayonining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lishi lozim.

O'quvchilarda mas'uliyat hissini rivojlantirishning samarali usullaridan biri pedagogik vaziyatlarni maqsadli tashkil etishdir. Pedagogik vaziyat o'quvchini muayyan muammo yoki tanlov oldida qoldiradigan, uning fikrlashi, qaror qabul qilishi va xatti-harakatini namoyon etishiga imkon beradigan ta'limiy-tarbiyaviy holatdir.

Mavzuning dolzarbligi

Hozirgi davrda yosh avlodning ijtimoiy faolligini oshirish, ularda mustaqil fikrlash, tashabbuskorlik va mas'uliyat kabi sifatlarni shakllantirish masalasi xalqaro ta'lim siyosatida ham muhim yo'nalishlardan biri sifatida qaralmoqda.

An'anaviy ta'lim jarayonida o'quvchining faoliyati ko'pincha tayyor bilimlarni o'zlashtirish bilan chegaralanishi mumkin. Bunday holatda o'quvchi real hayotda uchraydigan muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilishga yetarlicha tayyor bo'lmashligi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, ta'lim jarayonini hayotiy vaziyatlar bilan bog'lash va o'quvchini faol subyekt sifatida shakllantirish zarur.

Pedagogik vaziyatlardan foydalanish o'quvchiga nazariy bilimlarni amaliy holatlarda qo'llash, o'z qarorini asoslash, muammoning turli yechimlarini taqqoslash va o'z tanlovining natijasi uchun javobgarlikni his qilish imkonini beradi.

Mas'uliyat hissining shakllanishi bir martalik pedagogik ta'sir natijasi emas, balki muntazam va tizimli tarbiyaviy faoliyat natijasida yuzaga keladigan jarayondir. Shu bois pedagog o'quvchilar uchun mas'uliyatni talab qiladigan vaziyatlarni muntazam tashkil etishi, ularning faoliyatini kuzatishi va zarur hollarda pedagogik ko'mak berishi lozim.

Mas'uliyat tushunchasining ilmiy-nazariy mazmuni

Mas'uliyat tushunchasi falsafa, psixologiya, pedagogika va sotsiologiya fanlarida turli nuqtayi nazardan talqin qilinadi. Umumiy ma'noda mas'uliyat shaxsning o'z xatti-harakatlari va ularning oqibatlarini anglash, o'z zimmasidagi vazifalarni bajarish hamda qabul qilgan qarorlariga javob bera olish qobiliyatini ifodalaydi.

Pedagogik nuqtayi nazardan mas'uliyat o'quvchining o'quv faoliyatiga, o'qituvchi va tengdoshlari bilan munosabatlariga, maktab jamoasi va jamiyat oldidagi vazifalariga ongli ravishda yondashishini anglatadi.

O'quvchida mas'uliyat hissining shakllanganligini quyidagi jihatlar orqali kuzatish mumkin:

- topshiriqlarni o'z vaqtida va sifatli bajarish;
- o'z xatti-harakatining oqibatlarini tushunish;
- berilgan vazifani nazoratsiz ham bajarishga intilish;
- qabul qilgan qarorini asoslay olish;
- xatolarini tan olish va ularni tuzatishga harakat qilish;

- jamoaviy faoliyatda o'z vazifasini bajarish;
- boshqa insonlarning fikri va manfaatlariga hurmat bilan munosabatda bo'lish;
- muammoli vaziyatlarda mas'uliyatli qaror qabul qilish.

Demak, mas'uliyat hissi faqat intizom bilan bog'liq tushuncha emas. U shaxsning o'z faoliyatini boshqarishi, ijtimoiy munosabatlarda faol ishtirok etishi va mustaqil qarorlar qabul qila olishi bilan chambarchas bog'liq.

Pedagogik vaziyatlarning mohiyati

Pedagogik vaziyat — ta'lim yoki tarbiya jarayonida o'quvchini muayyan faoliyatga jalb qiluvchi, undan fikrlash va tanlov qilishni talab etuvchi maxsus tashkil etilgan holatdir.

Pedagogik vaziyatlar tabiiy ravishda yuzaga kelishi yoki o'qituvchi tomonidan oldindan rejalashtirilishi mumkin. Mas'uliyat hissini rivojlantirish maqsadida o'qituvchi tomonidan tashkil etiladigan vaziyatlarning tarbiyaviy imkoniyatlari ayniqsa katta.

Masalan, o'qituvchi o'quvchilar oldiga quyidagi muammoni qo'yishi mumkin:

“Guruh bilan bajariladigan topshiriqning yakuniy natijasi barcha a'zolarining faoliyatiga bog'liq. Guruhdagi ayrim o'quvchilar o'z vazifalarini bajarmasa, qolganlar qanday yo'l tutishi kerak?”

Bunday vaziyatda o'quvchilar muammoni muhokama qiladi, turli yechimlarni taklif etadi va o'z fikrlarini asoslaydi. Natijada ular faqat nazariy bilim emas, balki mas'uliyat, hamkorlik va qaror qabul qilish tajribasiga ega bo'ladilar.

Pedagogik vaziyatlarning asosiy turlari

O'quvchilarda mas'uliyat hissini rivojlantirish uchun pedagogik vaziyatlarni bir necha guruhga ajratish mumkin.

1. Muammoli vaziyatlar

Muammoli vaziyatda o'quvchiga tayyor javob berilmaydi. U muammoni tahlil qilishi va mustaqil ravishda yechim topishi kerak.

Masalan:

“Sinfdoشلaringizdan biri guruh topshirig'ini bajarmadi. Sizningcha, guruh qanday qaror qabul qilishi kerak?”

Bunday topshiriq o'quvchini mas'uliyat, adolat va hamkorlik tushunchalarini muhokama qilishga undaydi.

2. Tanlovga asoslangan vaziyatlar

Bunday vaziyatlarda o'quvchi bir nechta variantdan birini tanlaydi va o'z tanlovini asoslaydi.

Masalan, o'quvchiga "Siz guruh sardorisiz. Guruhdagi ikki o'quvchi o'z vazifasini bajarmadi. Siz qanday qaror qabul qilasiz?" degan vaziyat beriladi.

Bu jarayonda o'quvchi qabul qilgan qarorining natijasini o'ylashga o'rganadi.

3. Rolli vaziyatlar

Rolli o'yinlarda o'quvchilar turli ijtimoiy rollarni bajaradilar. Masalan, guruh rahbari, jamoa a'zosi, mas'ul shaxs, kuzatuvchi yoki muayyan muammoni hal qiluvchi shaxs rolini bajarishlari mumkin.

Bu usul o'quvchilarning empatiyasi, kommunikativ qobiliyati va ijtimoiy mas'uliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

4. Keys-stadi vaziyatlari

Keys-stadi real yoki shartli hayotiy muammolarni tahlil qilishga asoslanadi. O'quvchilar muammoni o'rganib, uning sabablarini aniqlaydi va yechim taklif qiladi. Mazkur metod ayniqsa yuqori sinf o'quvchilarida mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun samarali hisoblanadi.

Pedagogik vaziyatlarni tashkil etish tamoyillari

O'quvchilarda mas'uliyat hissini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik vaziyatlar bir qator pedagogik tamoyillarga asoslanishi lozim.

Birinchidan, **maqsadlilik tamoyili**. Har bir vaziyat aniq tarbiyaviy yoki ta'limiy maqsadga ega bo'lishi kerak.

Ikkinchidan, **o'quvchining faolligi tamoyili**. Vaziyatni o'qituvchi emas, imkon qadar o'quvchining o'zi hal qilishi maqsadga muvofiq.

Uchinchidan, **mustaqillik tamoyili**. O'quvchiga qaror qabul qilish imkoniyati berilishi kerak.

To'rtinchidan, **hamkorlik tamoyili**. O'quvchilar bir-birining fikrlarini tinglashi, baholashi va umumiy qarorga kelishi uchun sharoit yaratiladi.

Beshinchidan, **refleksiya tamoyili**. Vaziyat yakunlangach, o'quvchi o'z faoliyatini tahlil qilishi kerak. "Men qanday qaror qabul qildim?", "Nima uchun shunday qaror qildim?", "Qarorim qanday natijaga olib kelishi mumkin?" kabi savollar o'quvchining o'z faoliyatini baholashiga yordam beradi.

Pedagogik vaziyatlar orqali mas'uliyatni rivojlantirish mexanizmi

O'quvchilarda mas'uliyat hissining rivojlanishini shartli ravishda quyidagi ketma-ketlikda tashkil etish mumkin:

Vaziyatni anglash → muammoni aniqlash → variantlarni ishlab chiqish → qaror qabul qilish → qarorni amalga oshirish → natijani baholash → refleksiya.

Mazkur mexanizmning har bir bosqichi o'quvchining shaxsiy mas'uliyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Vaziyatni anglash bosqichida o'quvchi muammoning mohiyatini tushunadi. Muammoni aniqlash jarayonida sabab va oqibatlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'radi. Variantlarni ishlab chiqish orqali turli yechimlarni taqqoslaydi. Qaror qabul qilish bosqichida o'z tanlovini amalga oshiradi. Natijani baholash esa o'quvchiga o'z qarorining samaradorligini aniqlash imkonini beradi.

Shu tariqa o'quvchi mas'uliyatni faqat o'qituvchining talabi sifatida emas, balki o'z faoliyatining tabiiy natijasi sifatida anglay boshlaydi.

O'qituvchining roli

Pedagogik vaziyatlardan samarali foydalanishda o'qituvchining roli alohida ahamiyatga ega. O'qituvchi vaziyatni yaratish bilan birga, o'quvchiga mustaqil fikrlash imkoniyatini ham berishi lozim.

O'qituvchi:

1. vaziyatning maqsadini belgilaydi;
2. o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga oladi;
3. muammoni tushunarli shaklda taqdim etadi;
4. o'quvchilarni mustaqil qaror qabul qilishga yo'naltiradi;
5. zarur hollarda savollar orqali pedagogik ko'mak beradi;
6. yakuniy natijani tahlil qiladi;
7. o'quvchilarni o'z faoliyatini baholashga undaydi.

Bunda o'qituvchi tayyor yechimni aytib beruvchi emas, balki o'quvchining mustaqil fikrlashini tashkil etuvchi pedagog sifatida namoyon bo'ladi.

Xalqaro tajriba va zamonaviy yondashuvlar

Zamonaviy xalqaro ta'lim amaliyotida o'quvchilarning akademik bilimlari bilan bir qatorda ularning ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarini rivojlantirishga ham katta e'tibor berilmoqda. O'quvchilarning mustaqil qaror qabul qilishi, hamkorlik qilishi, o'z faoliyatini boshqarishi va jamiyatdagi mas'uliyatini anglashiga yo'naltirilgan ta'lim yondashuvlari tobora keng tarqalmoqda.

Mazkur yondashuvlar pedagogik vaziyatlardan foydalanish bilan bevosita bog'liq. Chunki real yoki modellashtirilgan hayotiy vaziyatlar o'quvchiga nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog'lash imkonini beradi.

Xalqaro tajribadan kelib chiqib, o'quvchilarda mas'uliyatni rivojlantirishda quyidagi yo'nalishlarga e'tibor qaratish mumkin:

- o'quvchiga tanlov imkoniyatini berish;
- mustaqil loyihalarni tashkil etish;
- guruhliy faoliyatdan foydalanish;
- real hayotiy muammolarni dars jarayoniga olib kirish;

- o‘z-o‘zini baholash va refleksiyaning rivojlantirish;
- o‘quvchilarning ijtimoiy loyihalarda ishtirokini qo‘llab-quvvatlash;
- o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish.

Amaliy pedagogik vaziyat namunasi

O‘quvchilarda mas’uliyat hissini rivojlantirish uchun quyidagi vaziyatdan foydalanish mumkin:

Vaziyat: Sinfda umumiy loyiha topshirig‘i berildi. Har bir guruh a’zosiga alohida vazifa yuklatildi. Topshiriqni topshirish muddatiga ikki kun qolganda guruh a’zolaridan biri o‘z vazifasini bajarmagani ma’lum bo‘ldi.

Savollar:

1. Guruh qanday yo‘l tutishi kerak?
2. Vazifani boshqa o‘quvchi bajarishi adolatlimi?
3. Vazifani bajarmagan o‘quvchiga qanday munosabatda bo‘lish kerak?
4. Guruh rahbari qanday qaror qabul qilishi lozim?
5. Ushbu vaziyatda kim va nima uchun mas’ul?

Mazkur vaziyat muhokama qilingach, o‘quvchilar o‘z qarorlarini asoslaydilar. O‘qituvchi esa turli qarashlarni umimlashtirib, mas’uliyat, o‘zaro yordam, adolat va jamoaviy javobgarlik tushunchalarini izohlaydi.

Pedagogik vaziyatlarning kutiladigan natijalari

Pedagogik vaziyatlardan tizimli foydalanish natijasida o‘quvchilarda quyidagi sifatlarning rivojlanishi kutiladi:

- mustaqil fikrlash;
- qaror qabul qilish;
- o‘z xatti-harakatini baholash;
- vazifaga mas’uliyatli munosabat;
- jamoada ishlash;
- o‘z fikrini asoslash;
- boshqalarning fikrini hurmat qilish;
- muammoli vaziyatlarda to‘g‘ri yo‘l tanlash;
- o‘z xatolarini tan olish;
- o‘z faoliyatining natijalarini tahlil qilish.

Shuningdek, pedagogik vaziyatlar o‘quvchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirishga va ularni faol ta’lim subyekti sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa

Yuqoridagi tahlillardan ko‘rinadiki, o‘quvchilarda mas’uliyat hissini rivojlantirish zamonaviy ta’lim-tarbiya jarayonining muhim vazifalaridan biridir. Mas’uliyat

shaxsning nafaqat o'z vazifalarini bajarishi, balki o'z qarorlari va faoliyatining natijalarini anglay olishi bilan tavsiflanadi.

Pedagogik vaziyatlar esa mazkur sifatni shakllantirish uchun samarali pedagogik vosita bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, muammoli vaziyatlar, keys-stadi, rolli o'yinlar, munozaralar va guruhli topshiriqlar o'quvchilarning mustaqil fikrlashi hamda qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi.

Pedagogik vaziyatning asosiy afzalligi shundaki, o'quvchi mas'uliyat tushunchasini faqat nazariy jihatdan o'rganib qolmay, balki uni amaliy faoliyat davomida his qiladi. U o'z tanlovini amalga oshiradi, uning natijasini kuzatadi va faoliyatini tahlil qiladi.

Shu sababli umumiy o'rta ta'lim jarayonida pedagogik vaziyatlardan foydalanishning metodik imkoniyatlarini kengaytirish, o'qituvchilarni mazkur texnologiyalardan foydalanishga tayyorlash va o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos vaziyatlar bankini yaratish maqsadga muvofiqdir.

Umuman olganda, pedagogik vaziyatlar asosida tashkil etilgan ta'lim-tarbiya jarayoni o'quvchini passiv bilim oluvchidan faol, mustaqil fikrlaydigan va o'z faoliyati uchun javob bera oladigan shaxsga aylantirishga yordam beradi. Bu esa zamonaviy ta'limning insonparvarlik, kompetensiyaviy va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlari bilan uyg'unlashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi. **Ta'lim to'g'risidagi Qonun.** – Toshkent, 2020.
2. Azizxo'jayeva N.N. **Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat.** – Toshkent: Fan va texnologiya.
3. Mavlonova R., To'rayeva O., Holiqberdiyev K. **Pedagogika.** – Toshkent.
4. Hasanboyev J., To'raqulov X.A., Haydarov M., Hasanboyeva O. **Pedagogika fanidan izohli lug'at.** – Toshkent.
5. Выготский Л.С. **Педагогическая психология.** – Москва.
6. Слостенин В.А. **Педагогика.** – Москва.
7. Dewey J. **Democracy and Education.** – New York: Macmillan.
8. Bandura A. **Social Learning Theory.** – Englewood Cliffs: Prentice Hall.
9. UNESCO. **Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action.**
10. OECD. **The Future of Education and Skills 2030.** – OECD Publishing.